ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

O‘ZBEK TILINING MILLIY VA MADANIY O‘ZIGA XOSLIGINI SAQLAB QOLISH MASALALARI

Nasridinova Mushtariy Faxriddin qizi
Andijon davlat chet tillari instituti,
107-guruh talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.23885732

Annotatsiya. Mazkur maqola o‘zbek tilining milliy va madaniy o‘ziga xosligini saqlab qolish masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda tilning milliy-madaniy o‘ziga xosligi leksik qatlam, murojaat va hurmat shakllari, frazeologiya, nutq odobi formulalari hamda evfemistik ifodalar misolida yoritiladi. Muallif globalizatsiya, o‘zlashmalar ko‘payishi, kod almashinuvi va raqamli muloqot sharoitida milliy o‘ziga xoslikka ta’sir etuvchi omillarni aniqlab, uni saqlash yo‘nalishlarini – huquqiy, ta’limiy, leksikografik, tarjimaviy va ijtimoiy-madaniy yo‘nalishlarni – tizimlashtiradi. Olingan natijalar tilni asrash siyosatini ilmiy asoslash va ta’lim hamda lug‘atchilik amaliyotida qo‘llash uchun xizmat qiladi.
Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, milliy o‘ziga xoslik, madaniy o‘ziga xoslik, lingvokulturologiya, milliy realiyalar, nutq odobi, til siyosati, globalizatsiya, tilni asrash.

Аннотация. Статья посвящена научному анализу вопросов сохранения национальной и культурной самобытности узбекского языка. В исследовании национально-культурная самобытность языка рассматривается на примере лексического слоя, форм обращения и вежливости, фразеологии, формул речевого этикета и эвфемистических выражений. Автор выявляет факторы, влияющие на национальную самобытность в условиях глобализации, роста числа заимствований, переключения кодов и цифровой коммуникации, и систематизирует направления её сохранения: правовое, образовательное, лексикографическое, переводческое и социально-культурное. Полученные результаты могут служить научным обоснованием политики сохранения языка и применяться в образовании и лексикографической практике.
Ключевые слова: узбекский язык, национальная самобытность, культурная самобытность, лингвокультурология, национальные реалии, речевой этикет, языковая политика, глобализация, сохранение языка.

Abstract. This article is devoted to the scholarly analysis of the issues of preserving the national and cultural identity of the Uzbek language. The study examines the national and cultural identity of the language through the lexical layer, forms of address and respect, phraseology, speech etiquette formulas, and euphemistic expressions. The author identifies the factors affecting national identity under globalization, the growing number of loanwords, code-switching, and digital communication, and systematizes the directions of its preservation: legal, educational, lexicographic, translational, and socio-cultural. The results can serve as a scientific basis for language preservation policy and be applied in education and lexicographic practice.
Keywords: Uzbek language, national identity, cultural identity, linguoculturology, national realia, speech etiquette, language policy, globalization, language preservation.

Kirish. Til xalqning faqat muloqot vositasi emas, balki uning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini saqlovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi ma'naviy xazinadir. O'zbek tili asrlar davomida turkiy xalqlarning madaniy tajribasini o'zida mujassam etib, Alisher Navoiy asarlaridan tortib xalq og'zaki ijodigacha bo'lgan boy badiiy va ma'naviy merosni shakllantirgan. O'zbekiston Konstitutsiyasida o'zbek tilining davlat tili maqomi mustahkamlangan, 1989-yil 21-oktabrda esa "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun qabul qilingan; bu sana bugun Davlat tili bayrami sifatida nishonlanadi.

Zamonaviy davrda esa o'zbek tili yangi sharoitlarda rivojlanmoqda. Globalizatsiya, axborot almashinuvining tezlashuvi, ijtimoiy tarmoqlar hamda xorijiy tillarning ta'siri tilning leksik tarkibi, nutq madaniyati va yozma an'analariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Bu jarayonlar tabiiy va ma'lum darajada zarur hodisa bo'lsa-da, ular tilning milliy-madaniy o'ziga xosligini susaytirish xavfini ham tug'diradi. Shu sababli tilning o'ziga xosligini qanday saqlash mumkinligi masalasi lingvokulturologiya, til siyosati va ta'lim sohalari uchun dolzarb bo'lib qolmoqda.

Tadqiqotning maqsadi – o'zbek tilining milliy va madaniy o'ziga xosligini namoyon etuvchi til qatlamlarini aniqlash hamda uni saqlab qolish yo'nalishlarini ilmiy asoslash. Maqsaddan quyidagi vazifalar kelib chiqadi: (1) "milliy-madaniy o'ziga xoslik" tushunchasining nazariy mohiyatini yoritish; (2) o'zbek tilida bu o'ziga xoslik namoyon bo'ladigan til qatlamlarini tavsiflash; (3) o'ziga xoslikka ta'sir etuvchi omillarni aniqlash; (4) uni saqlab qolishning amaliy yo'nalishlarini tizimlashtirish.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Til va madaniyat munosabati haqidagi qarashlarning ilmiy asosi V. fon Gumboldt ta'limotida shakllangan: olim har bir tilni xalqning ma'naviy kuchining ifodasi va o'ziga xos dunyoqarashi sifatida talqin etadi. E.Sepirning tadqiqotlarida til va madaniyat bir-birini taqozo etuvchi hodisalar sifatida ko'riladi: tilning leksik tarkibi o'sha tilda so'zlashuvchi jamiyatning muhiti va qiziqishlarini aks ettiradi. Bu g'oyalar keyinchalik lingvokulturologiyada rivojlantirildi.

V.A.Maslova lingvokulturologiyani tilni madaniyat hodisasi sifatida o'rganuvchi fan deb ta'riflaydi va milliy-madaniy semantikaga ega birliklarni tahlil markaziga qo'yadi. Ye.M.Vereshagin va V.G.Kostomarov tilni o'rganishda fon bilimlari va ekvivalentsiz leksikaning (realiyalarning) ahamiyatini asoslab bergan; bu qarash o'zbek tilidagi milliy realiyalarni tavsiflash va tarjima qilishda alohida qimmatga ega. V.I.Karasik til shaxsi va konseptlarni qadriyatlar tizimi bilan bog'lab o'rganadi, V.V.Vorobyov esa har bir lingvomadaniy konseptda yadro va periferiya qatlamlarini ajratadi. A.Vejbitskaya esa turli madaniyatlarda muloqot qoidalari bir-biridan farq qilishini va ularni "madaniy skriptlar" orqali tavsiflash mumkinligini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida milliy-madaniy xususiyatlar, ayniqsa, lug'atchilik va evfemizmlar tadqiqida o'z aksini topgan. Jumladan, A.Omonturdiyevning "O'zbek tilining qisqacha evfemik lug'ati" til birliklarida madaniy-axloqiy me'yorlar qanday kodlanishini ko'rsatsa, "O'zbek tilining izohli lug'ati" so'zlarning milliy leksik fondini ilmiy tizimlashtirgan. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari esa turkiy tilning boyligi va imkoniyatlarini ilmiy dalillar bilan asoslagan dastlabki asarlardan biri sifatida o'zbek tilining qadrini anglash an'anasining tarixiy ildizini ko'rsatadi. Huquqiy asos sifatida "Davlat tili to'g'risida"gi Qonun hamda Prezidentning 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son va 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son farmonlari o'zbek tilining nufuzini oshirish va til siyosatini takomillashtirish vazifalarini belgilab beradi. Nomoddiy madaniy merosni asrash bo'yicha YUNESKOning 2003-yilgi Konvensiyasi esa og'zaki an'analar va ifoda shakllarini, shu jumladan tilni ushbu merosning tashuvchisi sifatida tan oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda nazariy tahlil, tavsifiy, qiyosiy-chog'ishtirma va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. O'zbek tilining milliy-madaniy o'ziga xosligi to'rt mezon asosida ko'rib chiqildi: (1) milliy-madaniy semantikaga ega leksik birliklar; (2) murojaat va hurmat ifodalash shakllari; (3) frazeologik birliklar va maqollar; (4) nutq odobi va evfemistik ifodalar. Tilning o'ziga xosligiga tahdid

soluvchi omillar esa ommaviy muloqot, ta'lim va raqamli muhitdagi kuzatuvlar asosida tasniflandi. Ta'kidlash joizki, maqolada statistik yoki so'rovnoma natijalari keltirilmaydi; keltirilgan misollar tavsifiy-tahliliy xarakterga ega va keyingi korpus yoki sotsiolingvistik tadqiqotlarda aniqlashtirilishi mumkin.

Tahlil va natijalar. O'zbek tilining milliy va madaniy o'ziga xosligi, avvalo, milliy realiyalarni ifodalovchi leksikada namoyon bo'ladi. Dasturxon, mahalla, hashar, sumalak, beshik to'y kabi so'zlar boshqa tillarga bir so'z bilan tarjima qilinmaydi, chunki ular jamoaviy turmush, mehmondo'stlik va an'anaviy marosimlar bilan bog'liq butun bir madaniy tajribani anglatadi. Bunday so'zlarning yo'qolishi yoki xorijiy so'zlar bilan siqib chiqarilishi faqat leksik yo'qotish bo'lmay, ayni paytda madaniy tasavvurlarning ham susayishiga olib keladi.

Ikkinchi muhim qatlam – murojaat va hurmat shakllari. O'zbek tilida katta yoshdagi yoki ijtimoiy maqomi yuqori shaxsga murojaat qilishda "siz" shakli, ko'plik qo'shimchasining hurmat ma'nosida qo'llanishi, aka, opa, amaki, xola, domla kabi so'zlar orqali yoshi va ijtimoiy mavqeiga nisbatan hurmat ifodalanadi. Bu shakllar tilning grammatik va leksik vositalari orqali ijtimoiy munosabatlarni kodlashtirishini ko'rsatadi. Ularning yosh avlod nutqida soddalashishi yoki xorijiy murojaat shakllari bilan almashtirilishi o'ziga xoslikka bevosita ta'sir etadi.

Uchinchi qatlam – frazeologiya va maqollar. "Til bilgan – el biladi" kabi xalq maqollari tilning ijtimoiy qiymati haqidagi xalq tasavvurini aks ettiradi. Frazeologik birliklar tarjimada eng ko'p yo'qotishga uchraydigan qatlam bo'lgani uchun ular ona tili ta'limida va lug'atlarda alohida e'tiborga loyiq.

To'rtinchi qatlam – nutq odobi va evfemistik ifodalar. "Assalomu alaykum", "Tinchlikmi?", "Ishlaringiz yaxshimi?" kabi salomlashish va hol-ahvol so'rash formulalari faqat ma'lumot almashish emas, balki suhbatdoshga e'tibor va g'amxo'rlikni bildirish vazifasini ham bajaradi. Evfemistik ifodalar, masalan, o'lim haqida bevosita gapirmay, "olamdan o'tdi" deb aytish, o'zbek madaniyatidagi muloyimlik va tabu normalarining til orqali ifodasidir. Bu qatlamlar quyidagi jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. O'zbek tilida milliy-madaniy o'ziga xoslikni namoyon etuvchi qatlamlar

Til qatlami	Namunalar	Madaniy mazmuni
Milliy realiyalar	dasturxon, mahalla, hashar, sumalak, beshik to'y	Jamoaviy turmush, mehmondo'stlik, an'anaviy marosimlar
Murojaat va hurmat shakllari	aka, opa, amaki, xola, domla; "siz" va hurmat ma'nosidagi ko'plik	Yosh va ijtimoiy maqomga hurmat
Frazeologiya va maqollar	"Til bilgan – el biladi"	Xalq donishmandligi va qadriyatlar tizimi
Nutq odobi formulalari	"Assalomu alaykum", "Tinchlikmi?", "Ishlaringiz yaxshimi?"	Suhbatdoshga e'tibor va g'amxo'rlik ifodasi
Evfemistik ifodalar	"olamdan o'tdi"	Muloyimlik va tabu normalari

O'ziga xoslikka ta'sir etuvchi omillar orasida, birinchidan, globalizatsiya va xorijiy tillar ta'siri alohida o'rin tutadi. O'zlashmalar har qanday tilning tabiiy rivojlanish jarayoni bo'lib, ular zarur tushunchalarni ifodalashda tilni boyitadi. Muammo o'zbek tilida muqobili mavjud bo'lgan holda, masalan, "yig'ilish" o'rniga "miting" kabi xorijiy so'zlarning asossiz qo'llanishida yuzaga keladi. Ikkinchidan, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli muloqotda o'zbekcha va xorijiy so'zlarni aralashtirib qo'llash (kod almashinuvi), imlo va uslub me'yorlariga rioya qilmaslik yozma nutq madaniyatiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Uchinchidan, tarjima amaliyotida so‘zma-so‘z (kalka) tarjima milliy ifodalarning o‘rnini bosib, tilning tabiiy ohangini susaytirishi mumkin. To‘rtinchidan, yosh avlod nutqida murojaat shakllari va an’anaviy nutq odobi formulalarining soddalashishi kuzatiladi.

Tahlil milliy va madaniy o‘ziga xoslikni saqlab qolishning quyidagi o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlarini ajratish imkonini berdi. Huquqiy yo‘nalish: “Davlat tili to‘g‘risida”gi Qonun va farmonlar talablarining ijrosini ta’minlash, davlat tilining ish yuritish, ta’lim va ommaviy axborot vositalaridagi mavqeini mustahkamlash. Ta’limiy yo‘nalish: ona tili va adabiyot darslarida milliy realiyalar, maqollar, nutq odobi formulalari va klassik adabiyot namunalari ustida ishlashni kuchaytirish, o‘quvchilarda til ifodasidagi madaniy ma’noni anglash ko‘nikmasini shakllantirish. Leksikografik yo‘nalish: izohli, frazeologik, evfemik va lingvomadaniy lug‘atlarni, shuningdek, elektron lug‘at va korpuslarni rivojlantirish. Tarjimaviy yo‘nalish: milliy realiyalarni tarjima qilishda transliteratsiya va izohni uyg‘unlashtirish, boshqa tillarga o‘zbek madaniy tushunchalarini to‘g‘ri yetkazish. Ijtimoiy-madaniy yo‘nalish: oila va mahalla muhitida ona tilidagi muloqotni, og‘zaki ijod an’analarini, shuningdek, ommaviy axborot vositalari va raqamli kontentda to‘g‘ri nutq madaniyatini qo‘llab-quvvatlash.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining milliy va madaniy o‘ziga xosligi milliy realiyalar, murojaat va hurmat shakllari, frazeologiya, nutq odobi hamda evfemistik ifodalar kabi bir necha o‘zaro bog‘liq qatlamda namoyon bo‘ladi. Bu o‘ziga xoslik tilning faqat so‘z boyligi emas, balki xalqning dunyoqarashi va muloqot madaniyatini ham o‘z ichiga oladi.

Globalizatsiya va raqamli muloqot sharoitida tilning o‘ziga xosligini saqlash tilni boshqa tillardan to‘sib qo‘yishni emas, balki o‘zlashmalarni me’yor asosida qo‘llash, o‘zbekcha muqobillarni faol ishlatish va milliy ifoda vositalarini ta’lim hamda amaliyotda saqlab qolishni talab qiladi. Tadqiqot asosida quyidagi takliflar beriladi: birinchidan, ona tili ta’limida lingvomadaniy yondashuvni kuchaytirish; ikkinchidan, milliy realiyalar va nutq odobi formulalarini aks ettiruvchi lingvomadaniy va elektron lug‘atlar yaratishni davom ettirish; uchinchidan, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda nutq madaniyatini targ‘ib qilish; to‘rtinchidan, tarjima amaliyotida milliy tushunchalarni izoh bilan uzatish tamoyilini joriy etish. Keyingi tadqiqotlarda bu yo‘nalishlarning samaradorligini korpus va sotsiolingvistik so‘rovlar asosida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References)

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
3. Omonturdiyev A.J. O‘zbek tilining qisqacha evfemik lug‘ati. – Toshkent: “Fan” nashriyoti, 2006. – 130 b.
4. Mahmudov, N. (2012). Tilning mukammal tadqiqi yo‘llari. Toshkent.
5. Nurmonov, A. (2012). O‘zbek tilshunosligi asoslari. Toshkent.
6. Safarov, Sh. (2008). Pragmalingvistika. Toshkent.